

אחריות משותפת – עיון בסוגיית "שניים שעשאוה"

מיכל טיקוצ'ינסקי

פתיחה¹

שרשיו של מאמר זה נטועים בנושא הפטור של "שניים שעשאוה" בהלכות שבת. במבט ראשון נראה שהנושא הוא נושא הלכתי-משפטי פנימי של הלכות שבת, והוא יונק ממושגים ותבניות אופייניות של "מלאכת מחשבת", "שינוי" ו-"שלא כדרכה", "חצי שעור" וכדומה, אולם העץ המתנשא מן השרשים הללו נופו רחב בהרבה. הפטור של "שניים שעשאוה" יתפרש כיסוד בדיני החטאת בכללותם, ולא דווקא בדיני שבת, ומתוך כך הוא יסתעף לשאלות הגותיות ופסיכולוגיות על אודות טבע האדם, תודעת האחריות שלו, בעיקר כאשר הוא פועל בתוך חברה ובהשפעתה. לשאלות אלו יש משמעות אקטואלית במיוחד בזמננו, כאשר לעתים קרובות אחריות למשברים כלכליים או לשאלות ערכיות בנייהול המלחמה, נוטות להיות מוטלות על כתפי הרבים, ואילו היחיד מסתלק מאחריותו להן.

הלכת "שניים שעשאוה" מתייחסת למלאכה שנעשתה על ידי שני בני אדם יחד. העושה מלאכה באופן הזה פטור מעונש על חילול שבת, כנאמר במשנה:

המוציא ככר לרשות הרבים חייב, הוציא והו שנים פטורין.²

1 ראשיתו של המאמר בשיעור שהעברתי בבית המדרש לנשים בבית מורשה. אני מודה לכל הלומדות שהיו שותפות ליצירתו, ולעמיתי ראש בית המדרש הרב ד"ר יהודה ברנדס.

2 שבת י, ה.

בגמרא מובאת ברייתא התולה את הפטור בפסוק **”וְאִם נִפְשׁ אַחַת תִּחַטָּא בְּשַׁגְגָה מֵעַם הָאָרֶץ בְּעִשְׂתָּהּ אַחַת מִמִּצְוֹת ה' אֲשֶׁר לֹא תַעֲשִׂינָהּ וְאִשָּׁם”** (ויקרא ד, כז).

בעשותה - יחיד שעשאה חייב, שנים שעשאוה - פטורין.³

הברייתא מתייחסת למכלול מלאכות השבת הנעשות בידי שניים ולא רק למלאכת הוצאה מרשות לרשות, כגון שניים שכותבים יחדיו בקולמוס אחד. גם בברייתא אחרת במסכת שבת משמע שהמאמר הזה מתייחס לכל מלאכות השבת ולא רק למלאכת הוצאה מרשות לרשות:

תניא רבי אומר: מעם הארץ בעשתה -

העושה את כולה ולא העושה את מקצתה:

יחיד ועשה אותה חייב שנים ועשו אותה פטורין.

איתמר נמי:

אמר רבי חייא בר גמרא, נזרקה מפי חבורה ואמרו:

בעשתה - יחיד שעשאה חייב, שנים שעשאוה - פטורין.⁴

אף שגם ברייתא זו משובצת בסוגיה העוסקת במלאכת הוצאה, היא מנוסחת באופן כללי. גם טעמה אינו ייחודי למלאכת הוצאה. ייתכן שמקורה הוא בתנאי הדורש שכדי להתחייב במלאכת שבת על המלאכה להיות **”מלאכת מחשבת”**, אולם אפשר שנופה של הלכה זו משתרע אל מעבר להלכות שבת והיא משמשת מקור להתייחסות הלכתית ורעיונית לעשייה של אדם בחברה, בשיתוף עם הזולת. הרעיון שעשייה בשיתוף פוגמת באיכות המעשה ובמידת השלמות שלו, מחייב התבוננות נוספת. מאמר זה מוקדש לכירור מהותו של פטור **”שניים שעשאוה”** מתוך שימת לב למשמעות פטור זה בנוגע לשאלות אדם וחברה.

פרק א

”שניים שעשאוה” ופטורים אחרים - עיון משווה

א. 1. ”שניים שעשאוה” ומלאכת מחשבת

כלל יסודי בהלכות שבת קובע שרק **”מלאכת מחשבת”** אסרה תורה.⁵ במילים אחרות, על מנת שאדם יתחייב על איסור שבת צריכה הפעולה להיעשות ברמת מודעות גבוהה יותר מאשר כל פעולת איסור אחרת שבתורה.⁶ מן הכלל הזה נגזרים כמה וכמה סוגים של פטורים העוסקים במקרים שבהם האדם, אף שעבר ועשה את אחת המלאכות האסורות בשבת, לא יתחייב בחטאת, ואיסורו יהיה רק איסור דרבנן.

3 שבת צג, ע”א.

4 שבת ג, ע”א.

5 בבא קמא כו, ע”ב; ס, ע”א; חגיגה י, ע”ב; סנהדרין סב, ע”ב; זבחים מז, ע”א; כריתות יט, ע”ב.

6 להרחבה ראו: י’ גילת, פרקים בהשתלשלות ההלכה, רמת גן תשנ”ב, עמ’ 48-59.

בדרך כלל, פטור "מלאכת מחשבת" מתייחס למידת ה"מחשבה" של האדם בכיווע המלאכה, כגון הפטורים של "אינו מתכוון" ו"מתעסק"⁷. לעומת זאת, יש מקרים שבהם "מלאכת מחשבת" היא דווקא גורם מחייב. כאשר קיימת מודעות למשמעות המעשה, זה מספיק כדי ליצור חיוב אף שהמלאכה נעשתה בסיוע של גורם חיצוני, כדוגמת השתתפות הרוח במלאכת "זורה". מבחינת דיני נזיקין יהיה הזורה, אם הזיק, פטור כי הרוח מסייעתו, מכיוון שזהו הזק בגרמא, אבל מבחינת דיני שבת יהיה חייב, כי "נתקיימה מחשבתו"⁸.

פטור "שניים שעשאוה" מובא במשנה פעמיים בהקשר של מלאכת הוצאה מרשות לרשות,⁹ ופעם שלישית בנוגע למלאכת צידה.¹⁰

השותפות בעשיית המלאכה המתוארת במשנה הראשונה של מסכת שבת נעשית בשיטת הסרט הנע: בעל הבית והעני עומדים זה ברשות היחיד וזה ברשות הרבים, וכל אחד מהם מוביל את החפץ בחלקו, כלומר הם פועלים זה אחר זה, מתוך המשכיות ורצף:

פשט העני את ידו לפניו ונתן לתוך ידו של בעל הבית או שנטל מתוכה והוציא - העני חייב ובעל הבית פטור.

פשט בעל הבית את ידו לחוץ ונתן לתוך ידו של עני או שנטל מתוכה והכניס - בעל הבית חייב והעני פטור. פשט העני את ידו לפניו ונטל בעל הבית מתוכה או שנתן לתוכה והוציא - שניהן פטורין.

פשט בעל הבית את ידו לחוץ ונטל העני מתוכה או שנתן לתוכה והכניס - שניהם פטורין.¹¹

לעומת תיאור זה, במשנת הוצאה שבפרק עשירי ובהלכת צידה, שני השותפים מבצעים את מלאכת ההוצאה יחד. הגמרא אינה מבחינה בין האופנים השונים של השיתוף, ולגבי שני אופני ההוצאה היא מקשה על מקור הפטור תוך שהיא מכלילה אותו בכותרת "שניים שעשאוה".¹² שאלת הגמרא היא זו: הלא, למעשה, המלאכה נעשתה והשבת התחללה, וכיצד יצאו שני השותפים למלאכה נקיים ללא כל חיוב?¹³

כבואה לפתור את השאלה הגמרא מציעה מקור לפטור, והוא הדרשה של "בעשותה": יחיד שעשאה חייב, שניים שעשאוה - פטורין.¹⁴

7 דוגמה ל"מתעסק" היא, למשל, מקרה שבו התכוון לחתוך את התלוש וחתך את המחוכר.

8 בבא קמא ס, ע"א; בבא בתרא כו, ע"א, תוספות ד"ה 'מאי שנא מזורה ורוח מסייעתו'.

9 שבת א, א; י, ה.

10 שבת יג, ו-ז: "צבי שנכנס לבית ונעל אחד בפניו חייב נעלו שנים פטורין לא יכול אחד לנעול ונעלו שנים חייבין ורבי שמעון פטר: ישב האחד על הפתח ולא מלאהו ישב השני ומלאהו השני חייב ישב הראשון על הפתח ומלאהו ובא השני וישב בצדו אע"פ שעמד הראשון והלך לו הראשון חייב והשני פטור הא למה זה דומה לנועל את ביתו לשומרו ונמצא צבי שמור בתוכו".

11 שבת א, א.

12 שבת ג, ע"א.

13 התוספות בשבת ג, ע"א, ד"ה 'שניהם פטורים', מעירים שמכל מקום עיקר הפליאה היא כיצד נפטר השני, זה שסיים את המלאכה, וכי הסוגיה מניחה שהראשון פטור בכל מקרה. ואולם 'פני יהושע' שם מעיר שעיקר השאלה היא מדוע לא יביאו השניים קורבן חטאת במשותף.

14 שבת צב, ע"ב.

לכאורה, מכיוון שהפסוק מופיע בפרשת קורבן חטאת, היה מקום להניח שפטור “שניים שעשאוה” הוא פטור כללי הנוגע לכל העבירות שבתורה. אבל הרמב”ם¹⁵ כולל פטור זה בפרק שבו הוא דן בפטורי “מלאכת מחשבת” בשבת. על פי מבנה ההלכות וסדרן בפרק זה,¹⁶ נראה כי הוא סובר שפטור “שניים שעשאוה” הוא סעיף מפטורי “מלאכת מחשבת”:

כל מלאכה שהיחיד יכול לעשות אותה לבדו, ועשו אותה שנים בשותפות, בין שעשה זה מקצתה וזה מקצתה, כגון שעקר זה החפץ מרשות זו והניחו השני ברשות אחרת, בין שעשו אותה שניהם כאחד מתחלה ועד סוף, כגון שאחזו שניהם בקולמוס וכתבו, או אחזו ככר והוציאווהו מרשות לרשות הרי אלו פטורין.¹⁷

אפשר לטעון שהרמב”ם כלל את הפטור של “שניים שעשאוה” בין כל הפטורים הללו מכיוון שסבר שהם כולם דומים במשמעותם. ואכן, כך כותב הרב יצחק אלחנן ספקטור:¹⁸

וכן מוכח ברמב”ם (פ”א מה’ שבת) במה שחשב שם בכל הפרק למקלקל ודבר שאינו מתכווין ושנים שעשו ביחד דפטורין ומשמע דדומין כולן בפטורם להדדי.¹⁹

נראה אפוא שלשיטתו של הרמב”ם, במקום שבו לא כל הפעולה נעשית בידי אותו אדם, ואין בה בחינת הוצאת מחשבתו של אדם לפועל, ישנו קושי בהגדרת המלאכה כמלאכת מחשבת, וזה יסוד הפטור של “שניים שעשאוה”. הרמב”ם מתעלם ממקור הפטור שהוא לכאורה כללי ואינו מתייחס באופן ספציפי לשבת.

א. 2. “שניים שעשאוה” ו”מלאכה שאינה כדרכה”

את שיבוצה של הלכת “שניים שעשאוה” בין הפטורים הייחודיים של שבת ברמב”ם, אפשר להסביר גם בקישור בין פטור זה ובין הצורך בעשיית המלאכה “כדרכה” כדי להתחייב בה בשבת.²⁰ הדבר מובן במיוחד במקרה שבו אין צורך בשניים שיעשו יחד את המלאכה, ודי באדם אחד שיעשה אותה. זהו המקרה שבו פוטר גם תנא קמא במשנה (שבת י, ה). מלאכה שברגיל עושה אותה אדם אחד – אם נצטרפו שניים לעשותה, הרי היא נעשית בכך “שלא כדרכה”. אין צורך לחדש פטור מיוחד למקרה כזה, מכיוון שיש פטור בכל מלאכות שבת כאשר המלאכה נעשית בשינוי ולא בדרך הרגילה. במקרה כזה, המלאכה יוצאת מגדר של “מלאכת מחשבת”. על פי הסבר זה, אפשר לנסח זאת

15 רמב”ם, משנה תורה, הלכות שבת, פרק א.

16 בפרק א מהלכות שבת מונה הרמב”ם את העקרונות הכלליים של החיובים והפטורים במלאכות שבת. בהלכות ה-י בפרק הוא עוסק בפטורי “אינו מתכווין”, “לא נעשתה מחשבתו”, “מתעסק”, “מלאכה שלא כדרכה” ו”מלאכה שאין צריך לגופה”. בהלכות יז-יח הוא דן בפטור המקלקלים. בין אלו לאלו הוא דן בנושא של “שניים שעשאוה” וכולל בו את שני גוני הפטור.

17 שם, הלכה טו.

18 גרודנה, רוסיה, תקע”ד/1817-תרנ”ו/1896.

19 שו”ת באר יצחק, אורח חיים, סימן יד.

20 הרב אליעזר וולדינברג (ירושלים תרע”ו/1916-תשס”ז/2007), שו”ת ציץ אליעזר, חלק יח, סימן יז, בשם שו”ת לבושי מרדכי. נראה שגם רש”י הבין כך, ראו רש”י שבת צב, ע”ב, ד”ה ‘ור’ יהודה פטור’.

כך: כאשר פעולה נעשית בעזרת כוח שהוא מעבר לצורך, ובחוסר מידתיות, היא מכילה בתוכה מעין אבטלה סמויה המהווה תקלה בעשיית המלאכה, תקלה הפוגמת אותה לעניין חיוב בחילול שבת. לפי שיטה זו מובן מדוע סבר הרמב"ם שפטור "שניים שעשאוה" אינו חל במקרה שבו אין המלאכה יכולה להיעשות בידי יחיד.

ואם אין אחד מהן יכול לעשותה לבדו עד שיצטרפו כגון שנים שאחזו קורה והוציאוה לרשות הרבים הואיל ואין כח באחד מהן לעשותה לבדו ועשו אותה בשותפות מתחלה ועד סוף שניהן חייבין ושיעור אחד לשניהן, היה כח באחד להוציא קורה זו לבדו והשני אינו יכול להוציאה לבדו ונשתתפו שניהם והוציאוה, זה הראשון שיכול חייב והשני מסייע הוא ומסייע אינו חייב כלום וכן כל כיוצא בזה.²¹

בירושלמי מצויה הרחבה של גישה זו:

רבי מנא בעי: מעתה הוציא כגרוגרת בשתי ידיו יהא פטור משום שנים שעשו מלאכה אחת.²²

הצעתו של רבי מנא היא, שאפילו אם אדם אחד עשה את המלאכה בהפרזת כוח - בשתי ידיים במקום ביד אחת - יהיה פטור משום "שניים שעשאוה". ההווה אמינא לפטור כשהוציא בשתי ידיו היא רק משום שזהו שינוי מהאופן המתבקש והרגיל בהוצאת חפץ קטן.

החיסרון בשני הפירושים הללו שהצענו בדעת הרמב"ם הוא, ששניהם מסמיכים את פטור "שניים שעשאוה" לפטורי "מלאכת מחשבת" הייחודיים לשבת, מבלי להסמיכו לפטור הייחודי של "בעשותה". העובדה שהמקורות התנאיים חידשו פטור זה מפטוק מיוחד, מורה לכאורה על כך שהפטור אינו נובע מן הסיבות הרגילות של פטורי מלאכות שבת. להבנת הקושי אפשר להביא את דברי התוספות:

...קשה לר"י, מדמצרכינן קרא לפטור, משמע ד'זה עוקר וזה מניח' היה במשכן. ובפרק המצניע נמי פוטר רבי שמעון 'זה אינו יכול וזה אינו יכול' אע"פ שהיה במשכן...²³

כדרכם של בעלי התוספות, הר"י מניח שהגדרת אופן הביצוע האסור של מלאכה "כדרכה" הוא כדרך שעשאוה במשכן.²⁴ מתוך כך מוכיח הר"י שפטור "שניים שעשאוה" אינו נובע מדרך היעשותה של המלאכה, מכיוון שבמשכן נעשו מלאכות בפעולת שני אנשים יחדיו. לפיכך, סבורים התוספות, צריך למצוא מקור מיוחד לפטור שניים שעשאוה, ודבריהם מתיישבים יפה עם לשון הברייתא, המייחסת את הפטור למקור חוץ-שבת המופיע בפרשת החטאת באופן כללי. יש אפוא צורך למצוא טעם אחר לפטור, שאיננו ייחודי להלכות שבת.²⁵

21 רמב"ם שם, הלכה טז.

22 ירושלמי, שבת א, א (ב, ע"ג).

23 שבת ג, ע"א, תוספות ד"ה 'בעשותה'.

24 כמבואר בתוספות שבת צד, ע"א בעניין מלאכה שאינה צריכה לגופה.

25 הבנת התוספות היא בניגוד למובא בירושלמי, שבת יא, ב, הסובר שבאמת מלאכות שנעשו בשניים במשכן יהא חייב עליהן, וכן דעת הריטב"א בחידושי הריטב"א עירובין לג, א, ד"ה 'בשרבים מכתפין עליו' בחלק השני של דבריו. וראו לעניין זה שו"ת הר צבי, אורח חיים, א, סימן קמח, שהציג את

א. 3. "שניים שעשאוה" ו"חצי שיעור"

אפשרות אחרת להסביר את פטור "שניים שעשאוה" היא על בסיס ההשוואה למקרים שבהם אדם מבצע רק חלק מן האיסור. מקרים כאלה הם מקרים של "חצי שיעור". באיסורים שונים בתורה נדרשת כמות מינימלית של עשייה כדי להגדיר את העושה כעובר על איסור, כגון באכילת יום כיפור, שבה שיעור האכילה המחייבת הוא "ככותבת הגסה" לפחות. בשאר איסורי אכילה השיעור המחייב הוא קטן יותר - כזית. גם באיסורי שבת, למלאכות רבות נקבע שיעור מינימום להתחייב. הכותב צריך שיכתוב שתי אותיות, התופר צריך לתפור שתי תפירות, המוציא אוכלי אדם צריך להוציא לפחות כשיעור של גרוגרת.

רבי יוחנן וריש לקיש נחלקו בדין "חצי שיעור" אם הוא אסור מן התורה, אבל לדעת שניהם אין חייבים עליו,²⁶ ולדעת שניהם אינו מותר לגמרי, שכן אפילו לשיטת ריש לקיש חצי שיעור מותר מן התורה אך אסור מדרבנן. לפי זה יש מקום לפרש את פטור "שניים שעשאוה" ברומה לדין "חצי שיעור". ישנו דמיון מסוים בין חצי שיעור ובין עשיית מלאכה במשותף עם אדם נוסף. בשני המקרים האדם מבצע רק "חצי עברה". בעל שו"ת באר יצחק סבור שההיתר של "שניים שעשאוה" במלאכות שבת רחב יותר מן ההיתר של "חצי שיעור":

...על כרחק מוכח לחלק דשאני עקירה דגרע מחצי שיעור דאין בו סרך מלאכה כלל לכן אינו נאסר אלא מדרבנן, וגרע זה מהוציא חצי גרוגרת, עכ"פ כיון דמצינו בזה עוקר וזה מניח דאיצטרך למילף מקרא לפטור ובלא זה הוה אמינא דחייב כמו שכתב התוספות בד"ה חד למעוטי כו', ואפילו הכי עכשיו דהתורה פטרנו אמרינן דאין בו שום איסור תורה כלל, אם כן הוא הדין בשנים שעשאוה דילפינן מקרא דפטור וודאי דאין בו שום איסור תורה כלל כיון דלא שייך בו לדין דין חצי שיעור, דחצי שיעור גופא דאסור מן התורה הוי משום דחזי לאצטרופי ובשנים שעשו דלא שייך חזי לאצטרופי כמו שנתבאר לעיל וודאי דאין בו איסור תורה כלל אלא איסור דרבנן.²⁷

לפי ה'באר יצחק', יש הברדל בין "חצי שיעור" (למשל בהוצאת חצי גרוגרת) ובין המקרים של "שניים שעשאוה", הגם שיש להם יסוד משותף. את דבריו אפשר להסביר על ידי הקבלה למבנה הכימי של החומר. ב"חצי שיעור" ישנם כל הרכיבים שמכיל השיעור השלם, והמבנה המולקולרי זהה, ואילו במקרה של "שניים שעשאוה", בייחוד כאשר מדובר בדגם של "זה עוקר וזה מניח", זה שעוקר או זה שמניח אינו עושה אפילו חצי מהמלאכה מכיוון שמן המעשה שהוא עושה נעדרים רכיבים מהותיים של המלאכה השלמה. כביכול נתפרקה המולקולה הבסיסית של המלאכה עצמה, ולמעשה "אין כאן אפילו סרך מלאכה". ההשלכה של ההסתכלות הזאת היא ש"לא חזי לאצטרופי", כלומר אין דרך להגדיל כמותית את העשייה כך שבסך הכול יתחייב. לפי הסבר זה ובאותה מידה, כאשר שני אנשים עושים יחד מלאכה אחת, נחשב הדבר כאילו איש

²⁶ דבריהם במחלוקת ויישב את דברי התוספות עם הירושלמי.

²⁷ יומא עג, ע"ב.

²⁸ שו"ת באר יצחק (לעיל, הערה 19).

מהם לא עשה אפילו חלק אחד ממשי מן הפעולה הכוללת, ואי־אפשר לייחס לאדם מסוים חלק ב־חלוקה מן המלאכה.²⁸

אפשר להדגים את דבריו גם ממלאכת צד: אדם אחד שחוסם את חצי הפתח אינו עושה חצי מלאכת צידה, שכן כל עוד מחצית הפתח פתוחה, הצבי אינו ניצוד. יש מקום לדון בשאלה אם לפי הבנתו של הרב יצחק אלחנן ספקטור, בעל 'באר יצחק', במקרה ששניים הוציאו יחדיו בשבת שיעור אחד, יהיה הפטור שלהם מדין "חצי שיעור" ושנוי במחלוקת רבי יוחנן וריש לקיש אם אסור מן התורה, או שדינם יהיה "שניים שעשאוה" הפטור לכל הדעות. מאידך גיסא, יש מקום לחקור אם פטור "שניים שעשאוה" יכול להתקיים גם באיסורים אחרים, כאשר השיתוף ביניהם אינו פגם כמותי אלא מהותי, כגון בזריעת כלאיים, כשכל אחד מהם זורע מין אחד, אבל איש מהם אינו זורע בפועל כלאיים.

א. 4. "שניים שעשאוה" - זיכוי מחמת הספק

אפשר להציע מסלול אחר לגמרי. הבעיה העיקרית בהטלת חיוב על אדם שעשה מעשה במשותף עם חברו היא שאלת זיהויו המדויק של העבריין. במצב של ריבוי פועלים נוצר ספק מי מכל השותפים הוא שעשה את המלאכה.

הבעיה העיקרית בהטלת חיוב על אדם שעשה מעשה במשותף עם חברו היא שאלת זיהויו המדויק של העבריין

במידה מסוימת זוהי תפיסה משפטית־פורמלית יותר של הפטור, שכן היא נוגעת לשאלת יכולת הענישה בלבד. תפיסה זו תואמת, במובן מסוים, את לימוד פטור "שניים שעשאוה" מהלכות חטאת, כלומר לא מצד השאלה היסודית של מהות המלאכה אלא דווקא מצד שאלת הפטור מעונש.

במסלול הזה, סיבת הפטור אינה ייחודית לשבת, והיא נכונה לגבי כל עברה שנעשית במשותף. ואכן, דיון דומה נמצא גם בעניין חיוב חטאת של שניים ששחטו קודשים בחוץ (שחוטי חוץ)²⁹ וגנבים שגנבו יחד.³⁰

יסוד הספק כיסוד לפטור "שניים שעשאוה" נשען גם על סוגיה אחרת בש"ס הדנה בהטלת אחריות על אחד מתוך קבוצת אנשים שגרמו יחד להתרחשותו של מעשה נזק או עברה, כגון שומרים במשותף שנזק אירע לפיקדון שעליו שמרו, חמישה שישבו על ספסל ושברוהו, וחבורת אנשים שרצחו יחד אדם.

28 ה'שאגת אריה', סימן פא, סובר שאי־אפשר לעבור על בל ייראה בראיית חצי כזית חמץ מכיוון שלא חזי לאיצטרופי על ידי ראיית עוד חצי כזית, ורק באכילה שייכת הצטרפות.

29 ספרא אחרי מות, פרשה ו; וזבחים יג, ג; קידושין מג, ע"א. ההשוואה למשנה בחולין ב, ב מעצימה את ההבנה שהשאלה אינה אם המעשה נעשה. שניים ששחטו חולין יחד, אחד העלה ואחד הוריד וכדומה, הרי שהבהמה נשחטה. השאלה היא שאלת האחריות, ולכן בשחיתת חוץ יהיו פטורים אף שהשחיטה נעשתה ונעשתה בחוץ.

30 בבא מציעא ח, ע"א, וראו תוספות שם ד"ה 'ושותפין שגנבו', שמדובר שהגביהו את הגנבה שניהם יחד, כלומר שהמעשה נעשה במשותף. וראו לעניין זה גם בבא קמא עח, ע"ב; שבת צג, ע"ב.

תניא: הכוהו עשרה בני אדם בעשר מקלות, בין בבת אחת בין בזה אחר זה, ומת - כולן פטורין; רבי יהודה בן בתירא אומר: בזה אחר זה - האחרון חייב, מפני שקירב את מיתתו!³¹

בכל הסוגיה בבבא קמא לא נזכר הדיון שבמסכת שבת בעניין "שניים שעשאוה", אבל הטיעונים מקבילים לגמרי. הדיונים והספקות דומים: האם הנזק היה מתרחש גם ללא סיועו של כל אחד מהשותפים? מה מידת האחריות שאפשר להטיל על הגורם המכריע, זה שבסופו של דבר הוסיף את משקלו וקירב את הנזק? נראה שבשני המקרים מוסכם לכל הדעות, שכאשר המלאכה נעשית בבת אחת כולם פטורים.³²

הרב יעקב יחיאל וינברג,³³ בשו"ת שרידי אש, מפרש את שיטת רש"י בדין זה על פי הלכת "שניים שעשאוה". לדבריו, כאשר ישנה פעולה הנעשית על ידי אנשים אחדים, יש טשטוש של האחריות וחוסר יכולת להבחין מי מכולם הוא המשמעותי, מיהו שהוביל את המהלך ומי בעצם נתפס באותה עברה. וזו לשונו:

ומה שכתב רש"י בבבא קמא י', ב ד"ה פטורין, בטעמא דכולן פטורים: "שאיין ידוע על ידי מי נהרג". ובסנהדרין ע"ח, א ד"ה כל דהו, כתב: "היכא דהכוהו בבת אחת לא קטלינן לכולהו, ד'איש כי יכה' אמר רחמנא, ולא שנים שהכוהו". ולכאורה הם שני טעמים שונים, אבל לאחר העיון נראה שהם טעם אחד בעיקר.

שהרי באמת יש לתמוה מנ"ל [מניין לנו] לדרוש "איש כי יכה"³⁴ אחד ולא שנים? דרשה שלא נמצאה בשום מקום בש"ס!... אבל האמת היא, שדרשה זו "איש כי יכה" אחד ולא שנים אינה דרשה מיוחדת, כמו שנבאר. דהנה גבי שבת דרשינן (שבת צ"ג, ב): "בעשותה" - יחיד שעשאה חייב, שנים שעשאוה פטורין. ומצרכינן שם תלתא מיעוטא [ומצריכים שם שלושה מיעוטים]: חד למעוטי זה עוקר וזה מניח, וחד למעוטי זה יכול וזה יכול, וחד למעוטי זה אינו יכול וזה אינו יכול...

ומעתה אומר אני, שגם רש"י ז"ל... מה שכתב בבבא קמא שהטעם דבבת אחת כלם פטורים משום "שאיין ידוע ע"י מי נהרג" כוונתו למה שכתבתי לעיל, שאי אפשר לומר שכולם ביחד הרגו אותו, דלא שייך צירוף בזה, מאחר שכל אחד

31 בבא קמא י', ע"ב.

32 יוער רק שהשימוש במקרה מבבא קמא וייבואו לסוגייתנו אינו חלק. המקרה מבבא קמא אינו דן בהכרח במקרה שבו יש קשר בין הגורמים השונים. מדובר בדוקטרינה ששמה את הדגש בתוצאת העברה ולא בהכרח בשיתוף הפעולה בגרימתה. מקרה קלטי שנדון בהקשר כזה מצוי בפסיקה האמריקאית, בעניין תרופת ה-D.E.S. שניתנה לנשים רבות במהלך הריון על מנת למנוע הפלות. התרופה התגלתה כפגומה וגרמה לבנות של אותן נשים לחלות בסרטן הרחם. הנזק התגלה רק כשהבנות הגיעו לבגרות. הוכחה רשלנות של המפעלים בבדיקת התרופה. הבעיה הייתה שבמקרים רבים אי-אפשר היה להוכיח מי היה היצרן הספציפי של אותה תרופה שנטלה האם. את התרופה ייצרו מפעלים רבים, והיא נמכרה תחת אותו שם מסחרי. בית המשפט הכריע שכל החברות יישאו בנזקן של כל הנזוקות. מקרה כזה הוא מקרה של ספק בגילוי המזיק האחראי בפועל ואינו דומה למקרה של "שניים שעשאוה". ולמעשה, "שניים שעשאוה" הוא לכל היותר מקרה פרטי ומצומצם בהיקפו ביחס למכלול המקרים הנכללים תחת בעיית הספק. שלא כעמדת המשפט הכללי המחייב את כל הגורמים, התורה פטרה את השניים שעשו.

33 תרמ"ה/1885-תשכ"ו/1966.

34 כבר מצאנו דרשות מפי הראשונים. להרחבה ראו גילת (לעיל, הערה 6), עמ' 374-393.

עשה פעולתו לעצמו ופעולתו לברה יש בה כדי להמית ובעל כרחך שאתה צריך לחשוב פעולת כל אחד לרציחה שלימה בפני עצמה, ומכיון שעשאוה עשו אותה מעשה עצמה שוב אי אפשר להגיד מי ההורג, היינו שבעל כרחך אתה צריך לחלק את החיוב ולהטיל על כל אחד רק מקצת הרציחה.³⁵

א. 5. ההשלכה ההלכתית: פטור בכל התורה כולה או רק בשבת?

כמו שהתברר מבין השיטין של הצעת המקורות והנימוקים לפטור של "שניים שעשאוה", צצה ועולה שאלה רחבה הרבה יותר, והיא: באילו תחומים הלכתיים אפשר להפעיל כלל זה הפוטר מאשמה שניים שעברו עברה יחד? לשאלה זו נזקקו רבים מהמפרשים והשיבו עליה תשובות מגוונות.

הרב קוק הניח שפטור זה הוא ייחודי לדיני שבת ואינו קיים בכל התורה כולה.³⁶ לפיכך, נראה שהרב קוק סבור שפטור זה הוא מגדרי מלאכת מחשבת. בין היתר הוא הוכיח מדיני עריות, שבהם לא פוטרים מדין "שניים שעשאוה". כלומר על ביאת איסור שבה שותפים איש ואישה, שניהם נענשים. אמנם ראייתו תמוהה במקצת, מכיון שעריות דומה למלאכה שיכולה להיעשות רק על ידי שניים, וכך דרך עשייתה, בדומה למקרה של "זה אינו יכול וזה אינו יכול".

אף הרב משולם ראטה,³⁷ בשו"ת קול מבשר, סבור שהפטור קשור דווקא לשבת ולמלאכת מחשבת. אבל הוא סובר שהפטור אינו מקיף אפילו את כל מלאכות שבת מכיון שלא בכלולן הקפידה התורה שיתקיימו בהן התנאים של מלאכת מחשבת, למשל במלאכת הבערה יתחייב בחטאת גם אם שרף בכך וקלקל, ובלשונו:

דלא פטרינן שנים שעשאוהו אלא במלאכה דצריכה להיות מלאכה חשובה משום מלאכת מחשבת, אבל במלאכה שלא הקפידה בה תורה על מלאכת מחשבת כמו הבערה, כיון דמקלקל בהבערה חייב גם שנים שעשאוהו חייבין. דכל אחד עשה מלאכה אף שלא נגמרה ע"י ולא תקנה הא גם מקלקל חייב.³⁸

35 שו"ת שרידי אש, חלק ב, סימן ד, 'הימום הבהמות על ידי חשמולו', פרק ב, עמ' סט (ההדגשה ופתיחת ראשי התיבות הם שלי, כאן ובהמשך). לשם ההשוואה: בדיני הנוזיקין ישנה דוקטרינה של מעולים במשותף שמשמשת גם מקרים של ריבוי מעולים. גם בהקשר זה נדונו בפסיקה מקרים מגוונים: מטרה ויוזמה משותפת של השותפים, נזק שאינו ניתן לחלוקה מכיון שלא ברור איזה חלק של ההיזק גרם כל אחד מהאנשים (מקרה כזה יכול שיתרחש גם ללא כוונה לשותפות), מצבי אחריות שילוחית (שיידונו בהמשך) ועוד. כל הנושא הוסדר בסעיפים 11-15 לפקודת הנוזיקין (נוסח חדש), התשכ"ח-1968. להרחבה ראו ג' טרסקי (עורך), דיני הנוזיקין: תורת הנוזיקין הכללית, מהדורה שנייה, ירושלים תשל"ז, עמ' 497 ואילך. בע"א 22/75 אדרי נ' עזיזיאן, פ"מ (1) 701, 707-708 (1976) נדונה הבעייתיות שבעדר ההבחנה בין המקרים השונים ובחינת המקרים כולם תחת קורת גג אחת בשל התוצאה העובדתית הדומה. בנושא זה יש שוני בין הפקודה והוראותיה היום ובין הקודיפיקציה המוצעת. נראה שהקרבה התוצאתית בין המקרים השונים אפשרה לחוק להכליל את כל המקרים תחת אותה כותרת ולמפרשים המובאים במאמר להציע רציונלים שונים שמתאימים לעתים לאופן היווצרות שונה של שיתוף.

36 "הך כללא דשנים שעשאוה פטורים אינו כ"א בלאוי דמלאכת שבת, ולא בכל איסורי תורה", שו"ת משפט כהן (ענייני ארץ ישראל), סימן קכה.

37 תרל"ה/1875-תש"ט/1949.

38 שו"ת קול מבשר, חלק א, סימן פב, ד"ה 'בענין הנ"ל'. הוא נשאל לגבי שימוש לכתחילה בפטור "שניים שעשאוה" במצבי פיקוח נפש.

גם הרב יצחק יעקב וייס, בעל 'מנחת יצחק',³⁹ סבור שיש לצמצם את הפטור לחלק מסוים ממלאכות שבת. אבל הוא מגביל את תחולתו של הפטור באופן אחר מבעל 'קול מבשר' ומתוך תפיסה אחרת של מקורו של הפטור:

מה שראיתי בשו"ת חסד לאברהם (מהדרו"ק סי' כ"ח) שהאריך מאוד בענין זה, והעלה עפ"י כמה ראיות "דלא פטרינן שנים שעשאוהו במלאכת שבת, רק באותן מלאכות שיש להם שיעור קצוב להתחייב עליהם, אבל במלאכה שאין להם שיעור קצוב וחייב עליה בכלשהו, כמו בונה חורש וכדומה, וכן במלאכה שעיקר החיוב בא על הגמר, ואילו היו עושין זה אחר זה היה האחרון חייב, גם בשנים שעשאוהו חייבין", כמו שכתב בזה מילתא בטעמא.

וכן נוטה זאת השמועה... בעינן מלאכות שיש להם שיעור בהמשך עשיתן, ויש בהם כדי התחלקות לזה ולזה, בזה רומז בלשונו הטהור, שכתב בין שעשה זה מקצתה וזה מקצתה, כגון שעקר זה החפץ מרשות זה והניחו השני ברשות אחר, בין שעשו אותה שניהם כאחד מתחילה ועד סוף, דמיירי במלאכה שאפשר לחלק אותה מקצת לזה ומקצת לזה, אלו עשאוהו בזה אחר זה, וכן רומז לזה בלשונו "מתחילה ועד סוף", דהיינו בדבר שיש לו תחילה וסוף כמו כותב ומוציא דשיעורן קצוב, לכן פטרינן ב' שעשאוהו, משא"כ במלאכות שאין להם שיעור, או שהחיוב בא על גמר מלאכתו, שניהם חייבין מטעם שכתבנו...⁴⁰

בעל ה'מנחת יצחק' מסביר את דעתו של בעל 'חסד לאברהם'⁴¹ שלמעשה, הפטור של "שנים שעשאוהו" חל רק במלאכות שיש בהן "שיעור ממושך" והן מבטאות תהליך, כלומר הן מתקיימות ביצירת רצף של אירועים ואפשר לחלקן בין אנשים. כך בהוצאה שיש בה עקירה והנחה, אך גם במלאכת כותב, שבה יש לכתוב רצף של שתי אותיות כדי להתחייב. יוצא ששיטת ה'מנחת יצחק' מבוססת על ההבנה שמלאכות שמתחייב עליהן בכלשהו, אף אם רבים עושים אותן יחד, כולם חייבים. רק במלאכות שיש בהן שיעור ממושך אפשר לטעון שהאדם לא עשה את המעשה המינימלי כדי שיתחייב והרי זה דומה לטענה שיש במקרה כזה פחות מחצי שיעור.

לעומת כל אלו סבור היעב"ץ⁴² שפטור זה קיים בכל התורה כולה אלא אם כן התורה לימדה במפורש אחרת. בתשובה לשאלה לגבי לבישת כלאיים באופן שאחד מלביש והשני לבוש וכך יוצא שהאחד אינו לובש כלאיים והשני אינו מתלבש בכלאיים, הוא עונה כך:

וכ"ש לאידך טעמא דהתם. נפקא מדרכת תקיפו לשון רבים להביא שנים שעשאוהו שחייבין. אבל בעלמא כי הכא דכי כתיב לשון יחיד הוא דכתיב. ודאי דשנים שעשאוהו פטורין בכל גוונא... דשנים שעשו פטורין בכל מקום.⁴³

39 תרס"ב/1902-תש"ח/1948.
 40 שו"ת מנחת יצחק, חלק י, סימן ל.
 41 ר' אברהם אלקלעי, סלונקי תקל"ז.
 42 ר' יעקב עמרין, תנ"ז/1697-תקל"ז/1776.
 43 שו"ת שאילת יעבץ, חלק ב, סימן קלד.

יש להניח שמי שמבסס את הפטור על הקושי לחייב אדם שעשה מעשה בשותפות עם אחרים מפני הספק, סבור אף הוא שזהו פטור ששייך בכל התורה כולה. שכן, ספק כזה מתקיים בנוגע לכל מעשה שהוא הנעשה בשניים.

לעומת כל אלו, המצמצמים את הפטור למלאכות שבת או למקצתן מצד אחד, או המרחיבים אותו לכל התורה כולה מצד אחר, ניצבת שיטת רש"י הסבור שזהו פטור ייחודי לכל העברות שיש עליהן חיוב חטאת. נראה שמכל המפרשים, רש"י נצמד לפשט הסוגיה ולעילה שהציעה לפטור "שניים שעשאוה"⁴⁴ ואולם, הסבר כזה מעלה את השאלה מדוע נדון פטור זה באופן מיוחד במסכת שבת דווקא.

פרק ב

על אחריות ו"עדריות" - עיון במדרשי תנאים והבנה מחודשת של הפטור

קריאה "משפטית" של הפסוק שעליו מבוסס פטור "שניים שעשאוה", בפרשת קורבן החטאת "וְאִם נֶפֶשׁ אַחַת תִּחַטָּא בְשִׁגְגָה מֵעַם הָאָרֶץ בְּעִשְׂתָּהּ אַחַת מִמִּצְוֹת ה' אֲשֶׁר לֹא תַעֲשֶׂינָהּ וְאִשָּׁם"⁴⁵, מביאה אותנו למסקנה שיש כמה תנאים ליצירת חיוב בהבאת הקורבן: צריך להגדיר מהי נפש, מהי שגגה ומיהם השייכים ל"עם הארץ", וכמו כן יש לשאול על מה מוסכת מילת "בעשותה". לפי המבנה הדקדוקי של הפסוק וכללי הניקוד, המפיק שבמילת "בעשותה" מורה על התייחסות לנפש העושה. אבל הדרשה המובאת בגמרא קובעת "בעשותה - העושה מקצתה ולא העושה את כולה", כלומר "בעשותה" מתייחס לעבירה עצמה ולא לנפש העושה. וכבר העירו על כך התוספות שם:

...פשטיה דקרא נראה דבעשותה קאי אנפש אבל הש"ס דריש ליה אמלאכה כלומר בעשות אותה⁴⁶

הדרשה הזאת שבגמרא (העושה מקצתה וכו') מקורה בספרא, שם היא משובצת בתוך רצף של דרשות.

הספרא פותח באמירה שהמילה "בעשותה" מציינת סוג של מיעוט, וקובע שמיעוט זה בא להוציא מכלל המתחייבים בחטאת את מי שחוטא על פי הוראה שגויה של בית דין. רק מי שחשב בעצמו בטעות שמעשה העברה מותר, ולכן שגג בעברה זו, יביא חטאת.

נפש כי תחטא, אחת תחטא, בעשותה תחטא: הרי אילו מיעוטים.
העושה על פי עצמו חייב ולא העושה על פי הוראת בית דין.
כיצד?

44 כך משמע מרש"י אצלנו ובמפורש יותר בפירושו לפסחים פה, ע"ב, ד"ה 'דעבר ליה עקירה והנחה'.

45 ויקרא ד, כז.

46 שבת ג, ע"א, תוספות ד"ה 'בעשותה'.

הורו בית דין לעבור על אחת מכל מצות האמורות בתורה, והלך היחיד ועשה שוגג על פיהם, בין שעשו ועשה עימהם בין שעשו ועשה אחריהם ובין שלא עשו ועשה, יכול יהיה חייב?

תלמוד לומר: נפש תחטא, אחת תחטא, בעשותה תחטא, הרי אילו מיעוטים. העושה על פי עצמו חייב ולא העושה על פי הוראת בית דין.⁴⁷

רבי שמעון מוסיף על דבריהם שפטור זה "נשמר" לחוטא גם אם בית הדין עצמו כבר התעורר להבין שגגה בהוראתו ואפילו אם כבר הביא בית הדין קורבן על שגגתו. בדבר זה עצמו נחלקו התנאים, ומעניינת היא שיטת סומכוס שמדגישה ביתר שאת את מקורו של הפטור "התולה בעצמו חייב, התולה בבית דין פטור":

ורבי שמעון מוסיף: הורו בית דין וידעו שטעו וחזרו בהם בין משהביאו כפרתן בין שלא הביאו כפרתן, והלך היחיד ועשה על פיהם הרי זה פטור, ורבי מאיר מחייב, ורבי אליעזר אומר ספק.

סומכוס אומר: תלוי, "בעשותה" - התולה בעצמו חייב, התולה בבית דין פטור.

כיצד?

הורו בית דין וידע אחד מהם שטעו או שהיה תלמיד ותיק יושב לפניו וראוי להוראה כשמעון בן עזאי, והלך ועשה על פיהם יכול יהיה פטור? תלמוד לומר "בעשותה" - התולה בעצמו חייב.⁴⁸

במילים אחרות, לשיטת סומכוס המבחן הוא מבחן מעשי. יש לבדוק מה היה סוג התודעה של האדם כששגג וחטא: האם היה במחשבתו שהוא פועל על פי הוראת בית הדין, ולמעשה הוא ביטל את דעתו האישית מפני הוראת בית הדין? האם ויתר על ה"מחשבה תחילה" הנובעת מהצורך להכריע בשאלה אם מה שאתה עומד לעשות הוא נכון וכשר? או שמא הוא וידא בעצמו את כשרות מעשהו ונכונותו, ולהוראת בית הדין לא הייתה כל השפעה על הכרעתו כיצד לנהוג? בספרא מובאת לדוגמה דמותו של שמעון בן עזאי. מה יהיה דינו של שמעון בן עזאי במקרה כזה? האם, מכיוון שישב בבית הדין ושמע את ההוראה השגויה, יהיה אף הוא פטור? ומשיבים: התולה בדעת עצמו חייב. דמות כזו, כשמעון בן עזאי, שהוא דעתן ומבין מדעתו, ויש לו יכולת להורות בעצמו, לא יוכל לתלות בדעת אחרים וגם אינו תולה בדעת אחרים לעולם. אדם כזה, ברור שבאופן בלתי מותנה הוא בוחן כל הלכה בעצמו ומחליט כיצד יש לנהוג. אדם כזה לא יוכל לטעון שפעל לפי שיקול דעתו של בית הדין. עולה מכאן, שהפטור הזה הוא פטור שניתן רק להדיוטות, ולא לאנשים שיש להם עמדה והבנה ושקשה לתפוס אותם נשענים על הוראתם של אחרים ללא מחשבה ובידור.

עם זאת, יש לשים לב לכך שהגמרא מעלה אפשרות שבה גם חכם כבן עזאי ייחשב לשוגג בהוראת בית דין.⁴⁹ ייתכן שטעה ב"מצווה לשמוע דברי חכמים". במילים אחרות, ייתכן שציית מתוך תודעה שעליו לציית. בין כך ובין כך, ברור שההלכה של

47 ספרא ויקרא, דבורא רחובה, פרשה ז.

48 שם.

49 הוריות ב, ע"ב.

שגגת בית דין מניחה שהחוטא סמך על דעת בית הדין ולא פעל בחטאו על פי שיקול דעת עצמאי.

לאחר סדרת הלכות העוסקת בפטור של הוראת טעות, עובר הספרא לדון בפטור של "שניים שעשאוה". המעבר לדיון בדין "שניים שעשאוה" נראה במבט ראשון מעבר לדיון בפטור שיסודו בשלמות עשיית המעשה ואין לו ולפטור של עשה בהוראת בית דין ולא כלום. ובכל זאת, אפשר לדעתנו להצביע על הקשר שבין השניים:

בעשותה - אחת. העושה כולה לא העושה מקצתה.

כיצד?

שנים אוחזים במלגז ולוגזים בכרכר ושובטים בקולמוס וכותבין בקנה והוציאוהו לרשות הרבים, יכול יהו חייבין?

תלמוד לומר בעשותה אחת.

העושה כולה ולא העושה מקצתה.⁵⁰

בהלכה זו (ט) נשנה הפטור של שניים שעושים בו זמנית את אותה המלאכה, שניים שאוחזים במלגז ולוגזים, או שניים שכותבים בקנה יחד, או מוציאים אותו יחדיו לרשות הרבים. העושה מקצתה ולא את כולה - פטור.

בעיגול של דבילה והוציאוהו לרשות הרבים, בקורה והוציאוהו לרשות הרבים רבי יהודה אומר: אם אין אחד יכול להוציאו והוציאוהו שנים חייבין.

רבי שמעון אומר: אף על פי שאין אחד מהן יכול להוציאו, והוציאוהו שנים - פטורין.

תלמוד לומר בעשותה אחת,

יחיד שעשה חייב, שנים שלשה שעשו יהו פטורין.⁵¹

בהלכה זו (י) נשנית המחלוקת בין רבי יהודה לרבי שמעון בשאלה אם הפטור לשניים שעשו יחד הוא רק במקרה שאפשר לעשות את המלאכה לבד ובאופן עצמאי או גם במקרה שאין אחד מהם יכול להוציאו בעצמו. רבי שמעון סובר שגם במקרה שאין אחד יכול להוציאו בעצמו, והוציאוהו שניים, הם פטורים.

דעת רבי שמעון אינה מובנת. כיצד ייתכן שיהיו מלאכות שאדם לעולם לא יוכל להתחייב עליהן, כגון על הוצאת קורה לרשות הרבים? האם רק משום שאי אפשר לעשות את המלאכה הזאת לבד ולכן נעזרים אנשים זה בזה, יפטרו השניים מחטאת? השתלשלות ההלכות בספרא מאירה באור חדש את נשוא דיוננו. מסמיכות הדרשות הללו בספרא עולה הקבלה בין פטור התולה בדעת בית דין לפטור "שניים שעשאוה". התולה מעשהו בדעת בית דין פטור מכיוון שהשליך מעל עצמו את האחריות, והיה מנוער ממושג הדעת. הידיעה שיש על מי לסמוך מנעה מהאדם לברר עם עצמו את צדקת דרכו, ושללה ממנו את ההחלטה אם מעשהו נכון וכשר, או לא.

הנה, מן הספרא עולה ומתחדש שאין צורך בהוראה של בית דין כדי להגיע למצב הזה, ודי בכך שיש יותר מאדם אחד שמעורב במעשה. מצב שבו מחליטים שני אנשים

50 ספרא, שם, הלכה ט.

51 שם, הלכה י.

לעשות מעשה אסור, הוא מצב שבו נחלשת מידת האחריות האישית שכל אחד ואחד מהם מקבל עליו.

מצב שבו מחליטים שני אנשים לעשות מעשה אסור, הוא מצב שבו נחלשת מידת האחריות האישית שכל אחד ואחד מהם מקבל עליו

רבי יהודה טוען שהדבר הזה נכון רק במקרה שבו באופן מעשי, יכול היה האדם לעשות את העברה לכדו, וצירופו של אחר פירושו החלשת האחריות, מה שאין כן במקרה שבו העברה אינה יכולה להיעשות ביחידות, ושם שיתופו של אחר אינה מצביעה על הפחתת האחריות. אולם רבי שמעון טוען אף יותר מכך. לדבריו, בעיית

העדריות קיימת גם אם שיתוף הפעולה נובע מצורך של ממש. מרגע ששני אנשים עוסקים באותה פעולה, מוחלשת דעתו של היחיד ובמידה מסוימת הוא נוטה לסמוך על שיקול דעתו של חברו שעושה כמוהו: אם גם האחר עושה כך, כנראה זה בסדר.

באופן אחר אפשר לומר ששיטת רבי יהודה כנראה מבוססת על התפיסה המעשית. אם אדם עושה פעולה שלמה, ניתן לחייבו בחטאת. פעולה שאינה יכולה להיעשות על ידי אחד והיא נקראת עשייה של ממש רק אם תיעשה על ידי שניים – במקרה כזה שניהם חייבים. רק כאשר אפשר לעשות את המלאכה ללא סיוע, ובכל זאת נעשתה המלאכה בשניים, פטורים העושים מחטאת מכיוון שכל אחד מהם לא עשה מלאכה שלמה. הספרא לא הזכיר את הפטור של ”זה עוקר וזה מניח“, אבל יש להניח שלמעשה לשתי השיטות, הן זו של רבי יהודה והן זו של רבי שמעון, יהיה פטור במקרה כזה, וגם רבי שמעון לא יזדקק לטיעון הרחב יותר ממישור הדעת והאחריות. אולי משום כך פטור זה אינו נזכר כלל בספרא. שהרי הספרא לא בא ללמדנו שמי שלא עשה את המלאכה יהיה פטור מחטאת, אלא אדרבה, הספרא בא ללמדנו שאף שנעשתה המלאכה, מכיוון שהנפש לא הייתה מעורבת בעשייה במובן המלא והעמוק של לקיחת האחריות וההחלטה לפעול באופן המסוים הזה, יהיה האדם פטור.

בהבנה זו יש גם מענה ותגובה לדברי התוספות שהובאו לעיל, המבחינים בין מובנו הראשוני (ה”פשטי“) של ”בעשותה“ המתייחס לנפש האדם, ובין המובן המדרשי המתייחס למלאכה. עיון בספרא מגלה שגם הדרשה שלפיה במוקד הפסוק עומדת המלאכה ולא הנפש, ”העושה מקצתה ולא העושה את כולה“ – נובעת מהבנה שכשהאדם אינו עושה את כל המלאכה אלא רק בשיתוף עם אדם אחר – הרי שנפשו אינה שם, וזהו מוקד הפטור.

הבנה זו יש בה גם משום תשובה והסבר לשאלת הירושלמי:

אמר ליה ר' חייא בר אדא: ודא היא ”בעשותה“? ולא כן תני יחיד שעשאה חייב, שנים שלשה שעשו פטורין’.

אמר רבי יוחנן: היה עומד ברשות הרבים וקלט גשמים מאויר מחיצות והוציא – חייב.

רבי בון בר חייא בשם רבי זעירא: בחוטף כן, הא אם קלט – פטור. מה בין נתן לו אחר מה בין נתנו לו שמים?...⁵²

52 ירושלמי, שבת א, א (ב, ע”ג).

שואל רבי בון: מה בין אדם שקיבל מי גשמים שירדו משמים והוציאם ובין אדם שחברו הניח לו את המים או חפץ אחר על ידו? בדבריו של רבי שמעון ישנה תשובה ברורה: ההבדל הוא עצום. כשהאדם עומד מול עצמו, הוא עצמו מכריע בדעתו להוציא את המים ולהעבירם ברשות הרבים, אבל כאשר חברו מטעינו, דעתו מתמעטת ומוסחת. על ידי הסבר זה מתבאר גם מדוע אדם ש"זורה ורוח מסייעתו" יהיה חייב ולא ייפטר מדין "שניים שעשאוה" - אף על פי שעשה מקצתה ולא כולה. שיתופה של הרוח במקרה זה אינו דומה כלל לשיתופו של אדם נוסף, בעל אחריות ותודעה.

העני ובעל הבית

הסברנו שפטור "שניים שעשאוה" נובע מירידה במידת האחריות של האדם למעשהו, יש גם מענה לחוסר הבהירות שהוצג לעיל, בין מקורו של הפטור בפרשת טהאת ובין "מלאכת מחשבת" המיוחדת לשבת. מבחינת מהות הפטור, הריהו קרוב מאוד לעקרונות של "מלאכת מחשבת", ואולי משום כך נמנה פטור זה מחטאת דווקא במסכת שבת. על פי הסברנו זה, עיקר החידוש שבמשנת שבת הראשונה הוא במצבי החיוב שבה. אלו מצבים שבהם, אף שיש שני אנשים, האחד פטור מכיוון שהוא פסיבי לגמרי, והשני חייב משום שהוא עושה את כל הפעילות: "פשט העני את ידו לפנים ונתן לתוך ידו של בעל הבית או שנטל מתוכה והוציא - העני חייב ובעל הבית פטור; פשט בעל הבית את ידו לחוץ ונתן לתוך ידו של עני או שנטל מתוכה והכניס - בעל הבית חייב והעני פטור".⁵³

לפי דברינו אלה, צריך להבין את שאלת הגמרא "שניהם פטורים - והא איתעבידא מלאכה מבינייהו" שלא כדברי התוספות שהובאו בתחילת המאמר.⁵⁴ התמיהה איננה מדוע שלא לחייב רק את השני, שסיים את המלאכה, אלא מדוע שלא לחייב את שניהם שכן הם שותפים באיסור. על כך מביאה הגמרא את הברייתא המלמדת שבמקום שיש שני שותפים לעברה, שניהם פטורים, מכיוון שיש חיסרון ב"בעשותה". הרשב"א ביטא את הקושי שיש בפטור ליחיד הפסיבי מבין השניים:

...קשיא לרבותינו הצרפתים ז"ל: והא איכא משום 'ולפני עור לא תתן מכשול'? וכי תימא, דכיון דבלא הושטה יכול הוא ליטול או להניח בקרקע לית ביה משום ולפני עור? ...⁵⁵

הרשב"א מניח שבעצם עמידתו של העני המושיט את ידו לבעל הבית יש משום "לפני עיוור לא תיתן מכשול", גם אם את העקירה וההנחה ביצע בסופו של דבר בעל הבית. לפי הצעה זו אין סיבה לפטור את מי שלא עשה בפועל דבר, משום שאף הוא עובר עברה, אמנם עברה אחרת של "לפני עיוור". להכנת, יש כאן שאלה עמוקה יותר המתייחסת לטענתנו העיקרית, שלפיה אף מי שאינו עושה דבר ואינו בהכרח שותף פעיל יכול לשמש גורם לעברה. כלומר, בעצם הנוכחות והגיבוי שבשתיקה ישנה מידה מסוימת של גירוי לעברה. ביסוד שאלתו של הרשב"א עומדת ההנחה הרעיונית שכאשר ישנם שני אנשים בתמונה, כבר אין אחד שאינו אשם. יש אדם שעושה ואדם

53 שבת א, א.

54 לעיל, הערה 13.

55 חידושי הרשב"א, שבת ג, ע"א.

שמציע. ייתכן שכבר בשלב הזה נשמט חלק מבסיס האחריות על העברה כולה והוא מועבר אל מי שעומד ותובע את קיומה של המלאכה. ובאופן מפתיע, מכיוון שהתורה חידשה שכאשר יש שני שותפים לעברה הם פטורים שניהם מעונש, נשמטת הקרקע מתחת ליכולת ל"הרשיע" אחד מהם בעברה עצמה.⁵⁶

ב. 1. שאלת השליחות

בידוע ש"אין שליח לדבר עברה".⁵⁷ המשמעות ההלכתית היא שגם אם תכנון העברה והמחשבה עליה הם של אדם מסוים אבל הוא שולח אחר לבצע את העברה, האחריות כולה מוטלת על כתפי המבצע. הסברה הפשוטה היא שהשליח חופשי לבחור אם לעשות את המעשה האסור או לא. ולכן, בסופו של דבר, אם עשה את העברה, הוא לבדו נושא באחריות לה, שכן "דברי הרב ודברי התלמיד דברי מי שומעים?"

לכלל זה ישנם חריגים. אחדים מהם נלמדים מדרשה מפורשת של הכתוב, כגון מעילה, תרומה וטביחה ומכירה של גנבה.⁵⁸ מלבד זאת, יש דעה בגמרא שהובאה להלכה ברמב"ם ובשולחן ערוך, שהמשלח חייב בדיני שמים, גם כשפטור מדיני אדם.⁵⁹ בעקבות זאת מחדש בעל 'קהילות יעקב'⁶⁰ רעיון מפתיע. הוא מציע לראות מצב של שליח ומשלח כמקרה של "שניים שעשאוה". הגם ש"אין שליח לדבר עברה" לעניין הענישה, והשליח הוא שמתחייב, אזי עדיין יש מידה מסוימת של ייחוס של אחריות העברה גם למשלח, ולפיכך בשבת יש לדון בה כ"שניים שעשאוה". הרב משאיר את הדבר ב"צריך עיון", אבל הרב מנשה קליין,⁶¹ בשו"ת 'משנה הלכות'⁶² כשנשאל על שותפות עסקית עם מי שאינו שומר מצוות, הביא את דעתו של בעל 'קהילות יעקב' כאחד השיקולים להקל ולהתיר.

הרעיון הזה של ייחוס שליחות שנעשתה על ידי אדם יחיד לשני אנשים, השולח והמשלח, וראייתה כסוג של "שניים שעשאוה", הוא חידוש עצום,⁶³ מכיוון שברור שהמעשה נעשה על ידי אדם אחד בלבד בפועל ובוודאי אין כאן שניים שפעלו יחדיו, אפילו לא במובן של סיוע בחלק מהפעולה, וקל וחומר שלא במובן של פעולה משותפת מתחילתה ועד סופה. רעיון זה אינו יכול להיות מוסבר על ידי ההבנה שפטור "שניים שעשאוה" נובע מכך שזו עשיית מלאכה שלא כדרכה, מעין חצי שיעור או ספק בזהות עושה המלאכה. רק על פי הצעת דברינו, שהפטור נובע מחלוקת נטל האחריות, הרעיון אינו מופרך כלל. הטיעון שלפיו השליח נסמך על המשלח דומה מאוד לטיעון העומד בבסיס של "הורו בית דין". אמנם מקור הסמכות ותוקף ההוראה במקרה של שולח

56 הבנה זו היא הבנה רעיונית משום שמבחינה הלכתית, כאשר יש מכשיל ונכשל - המכשיל עובר על "לפני עיוור" בלי שהוא מפחית מעוצמת האחריות של הנכשל בעברה.

57 קידושין מג, ע"א ומקבילות.

58 ראו בבא מציעא ח, א ורש"י שם. ועיינו אנציקלופדיה תלמודית, הערך 'אין שליח לדבר עבירה', כרך א, עמ' תשכה-תשלד.

59 שם.

60 הרב חיים קנייבסקי, קהילות יעקב, עבודה זרה, סימן ח. דעתו נסמכת על דברי תוספות ר"ד קידושין, מב, ע"ב, ד"ה 'שילח ביד' והסמ"ע והש"ך, חושן משפט, סימן רצב.

61 נולד תרפ"ה/1925.

62 שו"ת משנה הלכות, חלק ח, סימן מב.

63 וראו שו"ת אגרות משה (ר' משה פיינשטיין, תרנ"ה/1895-תרצ"א/1937), חושן משפט, חלק א, סימן פג, שהתנגד מטעם זה להתייחסות אל שליחות כאל "שניים שעשאוה".

ונשלח אינם הלכתיים, אך בצירוף הרעיון של פטור "שניים שעשאוה" מצד צמצום האחריות, אפשר להסביר שיש הקלשה של ממד האחריות גם במקרה של שליחות. על ידי הצבת המודל של "שניים שעשאוה" במובנו זה, והחלתו על מקרה השליחות, שבו פועל הכלל שאין שליח לדבר עברה, מתהפכת ההתייחסות לדין שליח: במקום לפטור את המשלח לגמרי ולהטיל אחריות מלאה על השליח, אפשר לפטור במידה מסוימת את השליח משום שהוא סומך גם על דעת שולחו. עם זה נראה שבדין שליחות אומרים "אין שליח לדבר עברה" והשליח נושא בכל האחריות, מפני שבסופו של דבר הוא לברו עשה את העברה ואין הוא יכול לחלוק את העברה עם המשלח.⁶⁴

ב. 2. סוגיית הגמרא - ניתוח שיטות התנאים

לאור הדברים האלה, נעיין עתה בדיון האמוראי שבסוגיית הבבלי בשבת על דברי המשנה בעניין הוצאה בשניים:

אמר רב יהודה אמר רב, ואמרי לה אמר אביי, ואמרי לה במתניתא
 תנא: זה יכול וזה יכול - רבי מאיר מחייב, ורבי יהודה ורבי שמעון פוטרים.
 זה אינו יכול וזה אינו יכול - רבי יהודה ורבי מאיר מחייבים, ורבי שמעון
 פוטר.
 זה יכול וזה אינו יכול - דברי הכל חייב.⁶⁵

שיטת רבי מאיר המובאת כאן לא הובאה בספרא ואין בפנינו מקור אחר לקיומה מלבד כאן בסוגיה. מהמוצג כאן עולה שרבי מאיר חולק על כל הפטור של "שניים שעשאוה" ומטיל אחריות בכל מקרה על החוטא בשגגה, ואילו רבי יהודה ורבי שמעון חולקים רק במקרה ששניים שותפים לפעולה במצב שאי-אפשר לעשותה ללא שיתוף פעולה כזה. במקרה כזה רבי שמעון פוטר בכל זאת, ורבי יהודה מחייב.

בהמשך הדברים הגמרא מביאה מקור תנאי נוסף להצגת העמדות האלה:

תנאי נמי הכי: המוציא ככר לרשות הרבים - חייב, הוציאו שנים - רבי מאיר
 מחייב ורבי יהודה אומר: אם לא יכול אחד להוציאו והוציאו שנים - חייבין,
 ואם לאו - פטורים, ורבי שמעון פוטר.

לאחר העמדת המחלוקת, הגמרא פונה לסיוע מהספרא שלנו, ומצטטת ממנו את החלק העוסק בפטור שניים שעשאוה:

מנא הני מילי - דתנו רבנן: (ויקרא ד) בעשתה העושה את כולה, ולא העושה
 את מקצתה. כיצד: שנים שהיו אוחזין במלגו ולוגזין, בכרכר ושובטין, בקולמוס
 וכותבין, בקנה והוציאו לרשות הרבים, יכול יהו חייבין - תלמוד לומר בעשתה -
 העושה את כולה ולא העושה מקצתה.

64 להשוואה, החוק הישראלי, בסעיף 12 לפקודת הנוזיקין, מטיל אחריות על המשדל להזיק, ורואים כאילו המשדל הוא זרועו הארוכה של המשדל אשר יתחייב כמי שגרם את העוולה עצמה יחד עם המשדל. חיובם של ה"מאשרים" או ה"מאפשרים" עולה אף היא מוגדרת באותו סעיף, אבל זו הוגבלה מעט בפסיקה. בסעיף 14 נדונה אחריותו של משלה. כך או כך, בחוק, ריבוי המשתתפים אינו מפחית מעוצמת האחריות אלא מחיל אותה על כל השותפים, אם הם נחשבים לשותפים.

65 שבת צב, ע"ב.

בעיגול של דבילה והוציאו לרשות הרבים, בקורה והוציאו לרשות הרבים, רבי יהודה אומר: אם לא יכול אחד להוציאו והוציאו שנים - חייבין, ואם לאו - פטורין. רבי שמעון אומר: אף על פי שלא יכול אחד להוציאו והוציאו שנים - פטורים, לכך נאמר בעשתה - יחיד שעשאה חייב, שנים שעשאוהו פטורין.

הגמרא פונה להסביר כיצד נלמדה כל אחת מן השיטות:

במאי קמיפלגי - בהאי קרא (ויקרא ד) ואם נפש אחת תחטא בשגגה מעם הארץ בעשתה.

רבי שמעון סבר: תלתא מיעוטי כתיבי נפש תחטא אחת תחטא בעשתה תחטא. חד - למעוטי זה עוקר וזה מניח, וחד - למעוטי זה יכול וזה יכול, וחד - למעוטי זה אינו יכול וזה אינו יכול.

ורבי יהודה: חד - למעוטי זה עוקר וזה מניח, וחד - למעוטי זה יכול וזה יכול, וחד - למעוטי יחיד שעשאה בהוראת בית דין.

ורבי שמעון - יחיד שעשאה בהוראת בית דין חייב.

ורבי מאיר - מי כתיב נפש תחטא אחת תחטא בעשתה תחטא? תרי מעוטי כתיבי: חד - למעוטי זה עוקר וזה מניח, וחד - למעוטי יחיד שעשאה בהוראת בית דין.

המשותף לכל הפטורים שרבי שמעון מפיק מן הפסוקים הוא, שבכולם שותף יותר מאדם אחד, בין שכל אחד מהם עשה רק חצי מלאכה ובין שעשה מלאכה של ממש מכיוון שאי-אפשר לעשותה ללא עזרתו. נראה שלדעת הבבלי רבי שמעון מבין את עצם השיתוף כפגם שממנו נגזרים הפטורים. מן הגמרא עולה שהגרסה לפנינו משובשת, וכי במקורה, לדעת רבי שמעון במקרה של "הורו בית דין" אין צורך ללמוד פטור שכן הדברים פשוטים. ואכן, התוספות מתקנים את הגרסה:

הכי גרסינן ורבי שמעון יחיד שעשאה בהוראת ב"ד לא צריך קרא... דהא תנן בהדיא בפ"ק דהוריות (ד' ג.) הלך ועשה על פיהן בין הביאו כפרתן בין לא כו' ר' שמעון פוטר ומפרש טעמא תולה בב"ד אנוס הוא.⁶⁶

והרשב"א מוסיף בשם הגאונים:

אבל רבינו האי גאון והגאונים ז"ל גורסים ורבי שמעון יחיד שעשאה בהוראת בית דין לא צריך קרא כלומר דפשיטא משום דאנוס הוא.⁶⁷

לכאורה, אין טעם בדברי הגמרא המסבירים מדוע רבי שמעון אינו צריך אסמכתא של פסוק ל"יחיד שעשה בהוראת בית דין". במה העובדה שהוא פוטר ב"שניים שעשאוהו" בהיקף רחב משחררת אותו מהצורך למצוא פסוק לפטור ביחיד שעשה בהוראת בית דין? אכן, לפי הסברנו, יש מכנה משותף בין פטור "הורו בית דין" לפטור "שניים שעשאוהו". בשני המקרים מדובר בפגימה במידת האחריות של העבריינין. אם מבינים שהפגם בשיתוף נובע מחוסר אחריות, אזי כאשר האחריות מועברת לבית דין - קל וחומר שיש לפטור אותו.

66 שבת צג, ע"א, תוספות ד"ה 'הכי גרסינן'.

67 חידושי הרשב"א, שבת צג, ע"א.

המשותף לפטורים שגזור רבי יהודה מן הפסוק הוא שכולם מקרים שבהם אי-אפשר לייחס לאדם את השגגה או את עשיית המלאכה במלואה, אם משום שלא עשה אותה באופן ממשי בעצמו, או שעשה רק את חלקה, ואם משום שעשה אותה על דעת אחרים. הפטור של רבי יהודה נראה מתאים יותר להסבר של ספק בייחוס המלאכה, מכיוון שהוא פוטר גם מקרה של עשייה משותפת מתחילה ועד סוף ולא רק מקרה שבו אחד הרכיבים של המלאכה או מחשבת המלאכה נעדר.

לעומת זאת רבי מאיר פוטר רק במקרים שבין השותפים יש חלוקה ברורה, בין שהחלוקה היא על רקע של חצי המעשה הפיזי ובין שהיא בין ה"מעשה" ל"עושה", אבל הוא אינו פוטר סתם שותפים אלא אם כן יש ביניהם חלוקה ברורה. פטור זה של רבי מאיר מתאים יותר להסבר של "חצי שיעור", שכן אין כאן מלאכה במובן השלם שלה, של התהליך שמהתכנון ועד הביצוע.

נמצא, שהמחלוקת בין התנאים על פי הסבריה בגמרא תואמת היטב את השיטות השונות שהראינו בהבנת מקור הפטור של "שניים שעשאוה".

השאלה המוסרית ("נרפות חברתית" ו"חשיבה קבוצתית")

סוגיית "שניים שעשאוה" פותחת פתח לדיון בשאלת עמדתו של היחיד כשהוא נמצא בחברת אנשים ופועל עמהם. שאלה זו היא שאלה מוסרית וחברתית בעלת משמעות

לעתים נוצרת תופעה של ביטול העצמיות עד כדי טשטוש תרומתו של היחיד עקב היותו חלק מקבוצה

רבה. שניים מכיווני הפרשנות השונים שראינו במאמר מוסברים יפה על ידי הפסיכולוגיה המודרנית באמצעות כמה מונחים. המונח הראשון הוא "נרפות חברתית"⁶⁸ בתנאים מסוימים תרומתו של היחיד כשהוא פועל כחלק מקבוצה פחותה מזו שהיה תורם לו פעל לברו. הסבר פסיכולוגי זה מסביר יפה את הכיוון

הפרשני שמציע להתייחס לפטור "שניים שעשאוה" כאל "פחות מחצי שיעור".

שני מונחים אחרים מדברים על קבלת אחריות של פרט בקבוצה. לעתים נוצרת תופעה של ביטול העצמיות עד כדי טשטוש תרומתו של היחיד עקב היותו חלק מקבוצה. מבחינה פסיכולוגית אפשר לתאר את התופעה כ"דה-אינדיבידואציה"⁶⁹ של היחיד - הפחתת המודעות העצמית, הפחתה בתחושת האחריות האישית ולעומתן עלייה בנכונות להיענות לנורמות שמכתיבה הקבוצה, כניעה ללחץ חברתי והעדר מחשבה במקום שבו היה ראוי לעצור ולבחון אם כך נכון לנהוג.

תופעה זו, המתארת התרופפות במישור האחריות, מתקשרת יפה לכיוונים הפרשניים הדנים בפטור "שניים שעשאוה" כפטור הנגזר מהצורך ב"מלאכת מחשבת", היינו במלאכה הדורשת את התודעה האישית במלואה כדי לחייב בדיני שבת.

B. Latane, K. Williams and S. Harkins, "Many Hands Make Light the Work: the Causes and Consequences of Social Loafing", *JSPS*, 37 (June 1979), pp. 822-832

S. Prentice-Dunn and R. Rogers, "Deindividuation in aggression", R.G. Geen and E.I. Donnerstein (eds.), *Aggression: theoretical and empirical reviews*, New York 1983, vol. 2, pp. 155-171. המאמר מרגיש את התפתחותה של התנהגות אלימה כחלק מתהליך אנטי-נורמטיבי כללי שעובר היחיד הנבלע בחברה ומאמץ את האנונימיות שהיא מאפשרת. התהליך שמתרחש הוא "יישור קו" עם הקבוצה והתנהגותה, או עם הזהות שמקנה הקבוצה.

החוקר אירווינג ג'אניס⁷⁰ תיאר ואפייץ תופעה דומה שבה אנו נתקלים בעיקר כאשר מתגלה כשל שרבים היו שותפים לו. אנו עומדים משתאים לנוכח העובדה שאנשים כה רבים היו מעורבים במעשה ואיש מהם לא העיר על כך שמדובר במעשה שלילי ולא ראוי. משימת הטלת האשמה והאחריות במקרים כאלה היא משימה קשה לא רק משום שמספר האנשים המעורבים היה רב מאוד, ולא רק בגלל הספק בשאלה "מי נתן את ההוראה", אלא משום שאנשים כה רבים עסקו בדבר ונתנו תחושה ברורה ש"זה בסדר", שהדרך נכונה, שכך ראוי לעשות, שאם כולם עושים כך - ככל הנראה מישהו כבר נתן את דעתו לשאלה המוסרית. ג'אניס הצביע על הכשלים ב"חשיבה קבוצתית" והראה כי השאיפה לאחדות דעים ולהסכמה נקנית הרבה פעמים במחיר של התעלמות מעובדות ומהערכות מציאותיות וכי במקרים כאלה ישנה נטייה ל"עצימת עיניים". הקבוצה גורמת לקיבעון מחשבתי, להקפאת הצנזורה העצמית ולאמונה ללא סייג במוסריות של הקבוצה.

לסיכום, באמצעות המונחים שהבאנו מואר הדיון בפטור "שניים שעשאוה" באור חדש. לא מדובר רק בוויכוח על פרטי מלאכות השבת ובאופן ההתחייבות בעשייתן, וגם לא רק במידת האשמה של האדם כשהוא פועל במשותף עם אדם נוסף, אלא בשאלות חברתיות ומוסריות הנוגעות לחיינו. הדיונים המפורטים בזווית השונות המנמקות את הפטור מציעים יותר מחילוקים משפטיים מופשטים - הם פוקחים את עינינו להבחנה בניואנסים עדינים של הלכי הרוח המאפיינים את האדם בחברה.

70 I.L. Janis, *Victims of groupthink* (2nd ed.), Boston 1982. תורה לשלמה ברנדס שהעמידני על מקורות אלו מתחום הפסיכולוגיה.